

Aleksandra Matyukhina
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2789-0237>
Katedra Filozofii
Narodowy Uniwersytet Lotniczy
Kijów

Festyny w parkach kultury i wypoczynku ZSRR

Popular festivals in the Parks of Culture and Recreation in the USSR

Abstract

The article analyses popular festivals held in the Parks of Culture and Recreation, a phenomenon characteristic of the Soviet culture. It describes the main features of Soviet popular festivals as forms of the communist upbringing, as a theatrical medium, and as a method of reinforcing the values of the Soviet state in the citizens' awareness. The article analyses the transformations which took place in popular festivals in the days of the USSR: from their transformation into dramatised and ideologised celebrations of the Soviet holidays to the resurgence of the carnival element and the aspirations to freedom in them.

Key words: popular festival, Park of Culture and Recreation, carnivalisation, dramatisation, Soviet holidays

* * *

W artykule podjęto analizę charakterystycznego dla kultury radzieckiej zjawiska festynów w parkach kultury i wypoczynku. Autorka charakteryzuje główne cechy festynów radzieckich jako formy wychowania komunistycznego, teatralizowanego środka przekazu i utrwalania w świadomości obywateli wartości państwa radzieckiego. Artykuł dotyczy przemian, które dokonywały się w tego typu uroczystościach publicznych za czasów ZSRR: od przekształcenia ich w teatralizowane i ideologizowane obchody świąt radzieckich do odrodzenia się w nich żywiołu karnawalizacji i dążenia do wolności.

Słowa kluczowe: festyny, park kultury i wypoczynku, karnawalizacja, teatralizacja, święta radzieckie

Odebrano / Received: 31.01.2018

Zaakceptowano / Accepted: 20.09.2018

Badacze ideologii sowieckiej nieraz podkreślali, iż miała ona wiele cech wspólnych z religią, łącznie z elementami mesjanizmu, eschatologii, koncepcją raj (komunistyczne jutro)¹. Częścią tej ideologii były obrzędy i święta, które już od pierwszych lat władzy radzieckiej odbywały się w atmosferze masowych pochodów ludności, manifestacji i festynów. Choć pozornie miały one cechy karnawalizacji, w rzeczywistości były starannie przygotowywane i kontrolowane przez organy partyjne. W ZSRR te nowe święta miały kształtować i demonstrować wierność ludu radzieckiego promowanym przez partię dogmatom i wartościom komunistycznym. Swoiste miejsce w obrzędowości radzieckiej zajmowały festyny.

Festyny, jak wiadomo, są jedną z charakterystycznych form kultury miejskiej². Ich tradycja w Europie sięga średniowiecza. Już od starożytności cechuje je karnawałowe postrzeganie świata³. Tradycyjne festyny miały charakter ludyczny. Szczególnego rozmachu nabrały wraz z rozwojem sieci parków miejskich i stały się formą odpoczynku dla mieszkańców z różnych środowisk społecznych. W carskiej Rosji były one nieodłączną częścią każdego święta. Jako masowa forma odpoczynku, spędzania wolnego czasu i rozrywki od pierwszych lat istnienia Związku Radzieckiego zostały przyjęte i zaadaptowane do potrzeb ideologii sowieckiej. Stały się integralną częścią obchodów państwowych świąt. Nad ludycznością i rozrywką dominowały w nich przesłanki ideologiczno-wychowawcze, zamieniając je w szczegółowo wyreżyserowane teatralizowane święta. Specyficzny charakter miały uroczystości społeczne organizowane w parkach kultury i wypoczynku.

Parki kultury i wypoczynku – charakterystyczne sowieckie miejsca ludyczne były ważnymi ośrodkami wychowania w duchu komunizmu. Pierwszy taki park w ZSRR powstał w Moskwie w 1928 roku i otrzymał nazwę Centralny Park Kultury i Wypoczynku imienia M. Gorkiego (w skrócie: CPKiW). Następnie wzorem moskiewskiego parku tworzono kolejne tego typu placówki kultury i wypoczynku (dalej: PKiW) w stolicach republik radzieckich i w dużych miastach. Stały się one radziecką odmianą miejskich parków publicznych XIX i początku XX wieku⁴. Parki publiczne, czyli ogólnodostępne, były charakterystyczną cechą miast Europy II połowy XIX wieku. „Do końca 1860 r. prawie wszystkie wielkie miasta Francji i Anglii miały takie parki. Droga założenia parków publicznych szły i inne państwa Europy, w tym także w swoich koloniach”⁵. Ogólnodostępne parki miejskie, określane jako parki publiczne, w tym okresie zostały również założone w większości miast Imperium Rosyjskiego. Warto jednak zaznaczyć,

¹ Gurewicz 1983; Darmoriz 2010; Erasow 1997; Kara-Murza 2000; *Książka...*1989; Matyukhina 2000; Osipow 2000.

² Budina, Szmelewa 1989; Nekryłowa 1988; Pylajew 2007; Sokolowa 1979.

³ Bachtin 1965; Zagibalowa 2008; Reutin 1996; Fedorow 2005.

⁴ *Parki...*, 2005; *Sady...* 2004, Szybeko, Szybeko 1990; *Ziuielen van 2002*.

⁵ *Ziuielen van 2002*, s. 111.

że europejskie parki publiczne służyły przede wszystkim rozrywce i rekreacji, natomiast radzieckie PKiW pełniły głównie funkcję ideologiczną.

Parki kultury i wypoczynku spełniały zadania masowo-polityczne, kulturalno-oświatowe, wychowawcze oraz rekreacyjne. W parkach organizowano festyny, uroczyste obchody świąt państwowych, defilady sportowe, a w letnich teatrach koncerty lub pokazy filmów. W parkach działały także różnego rodzaju kółka, kluby, grupy zdrowia i sportu oraz prowadzone były kursy⁶.

Badacze sztuki ogrodowej oraz semantyki parków, jak np.: Dmitrij Lichaczew, Mikołaj Werzilin, Arkadij Wergunow, Gabriela van Ziuilen i inni specjaliści podkreślali, że od czasów starożytnych parki zawsze były symbolem raj, także przykładem harmonii człowieka z przyrodą⁷. Parki stanowiły wizję idealnego świata. Zachwycały iluzją harmonii. Temat raj, zawsze znajdował się w centrum estetyki współczesnych parków miejskich⁸. W PKiW w ZSRR aspekt ten był o wiele mocniej eksponowany. Parki w tym kraju były modelem idealnej socjalistycznej przestrzeni, „wizerunkiem komunistycznego raj” (jak go charakteryzuje Katarzyna Kucher)⁹, a jednocześnie były miejscem masowych obchodów świąt, festynów, ośrodkiem wychowania „nowego człowieka”. Architektonika parków oraz ich treść symboliczna, dobitnie wyrażone przez małą architekturę oraz rzeźby, językiem sztuki propagowały główne postulaty i dogmaty ideologii radzieckiej, które warunkowały pewne określone zachowania i sposób bycia osób odwiedzających je. We wzorcowych parkach socjalistycznych nie było miejsca na nieskrępowaną, żywiołową zabawę i spontaniczność. Sposób odpoczynku i spędzania tu czasu wolnego przez obywateli był ściśle określony i podlegał całkowitej kontroli ze strony partii komunistycznej oraz państwa. Forma i wygląd PKiW musiały zostać w pełni zatwierdzone przez wydziały agitacji i propagandy Komitetu Centralnego oraz obwodowych i rejonowych komitetów KPZR.

Park – to olbrzymia fabryka zmian ludzkiej świadomości, reorganizacji życia codziennego, olbrzymi agitator, który pod bezpośrednim kierownictwem partii prowadzi ogromną pracę nad polityczną i kulturową edukacją milionów ludzi. Jednocześnie parki są miejscami szczerzej, wesołej, bezpośredniej zabawy, śmiechu i odpoczynku, uzdrowienia, odzyskania dobrej fizycznej kondycji wielu tysięcy ludzi. Połączenie edukacji politycznej z zabawą i wypoczynkiem to główne zadanie, obowiązek parków¹⁰.

⁶ *Bolszaja... 1969–1978.*

⁷ Lichaczew 1991; Ziuilen van 2002; Werzilin 1964; Randcharwa 1981; Wergunow, Gorochow 1988.

⁸ Ziuilen van 2002, s. 113.

⁹ Kucher 2012.

¹⁰ *Parki ... 1934*, s. 4–5.

Takie zasady przeznaczenia i organizacji PKiW obowiązywały przez cały czas istnienia ZSRR. Park był ideologizowaną przestrzenią, a uczestnicy festynu, wkraczając w nią, zmieniali się w uczestników sakralizowanej, szczegółowo wyreżyserowanej akcji obrzędu. „Szczera, wesoła, bezpośrednia zabawa” miała odbywać się pod ścisłą kontrolą organizatorów festynu oraz „kierownictwa partii”. Dowcipy, wygłaszane z estrady lub przez radio, tańce, w których można było uczestniczyć, pieśni, które można było śpiewać – wszystko to było mniej lub bardziej reglamentowane i kontrolowane. Miały w tym udział nie tylko milicja, ale i „narodne drużyny”, komsomolskie „grupy operacyjne”. Wszystkie te działania określano mianem „zabezpieczeniem porządku publicznego”.

Festyny były jedną z form wizualizacji, odtworzenia mitu „komunistycznego raj” i każdy, kto uczestniczył w nich, w mniejszym lub większym stopniu stawał się jego odbiorcą i współtwórcą. Już samo wejście do parku było przejściem do innej przestrzeni, aniżeli świat codzienności. Wejście takie było zawsze specjalnie ozdobione łukiem tryumfalnym z kolumnadą, dywanami kwiatowymi oraz fontannami, a także portretami Lenina i Stalina malowanymi na dużych planszach.

Semantyczne centrum parku stanowiła aleja centralna. Podczas festynu to właśnie po niej w takt porywających głośnych dźwięków marszów i pieśni rewolucyjnych, rozlegających się z głośników, płynęło „morze” ludzi. Park uosabiał idealne miejsce, w którym obywatele radzieccy mieli wszelkie możliwości rozwoju duchowego i fizycznego. W okresie stalinowskim park stał się synonimem komunizmu, a jednocześnie drogą wiodącą do niego przez kształtowanie nowego uspołecznionego człowieka pracy, kolektywisty, którym kieruje partia komunistyczna i jej mądry wódz, przywódca¹¹.

Wszystkie proponowane i realizowane w PKiW rodzaje odpoczynku i rekreacji cechowała masowość i kolektywizm: masowe widowiska, zabawy, konkursy, zawody, turnieje; olbrzymie otwarte przestrzenie alej, placów, tutaj każdy człowiek czuł się tu częścią masy. Priorytet interesów społecznych nad osobowymi, impersonalizacja, orientacja na masowość – wszystkie te cechy, charakterystyczne dla ZSRR, niczym w lustrze odbijały się w PKiW. „Człowiek gubił się w tłumie, jednostka zniknęła w olbrzymiej przestrzeni parku, zamieniała się w człowieka masy, stawała się jednym z wielu”¹².

Festynom w PKiW nadawano kształt teatralizowanych widowisk, prawie obrzędów. Można oceniać, że tradycyjne festyny z ich duchem nieskrępowanej zabawy ludowej zastąpiły okazałe, majestatyczne, napuszone teatralizacją i wyreżyserowane święta. Najbardziej charakterystycznymi ich przejawami w latach 30. były defilady oraz wiece, odbywające się w CPKiW w Moskwie. Z większym albo mniejszym powodzeniem odtwarzano je w PKiW we wszystkich republikach ZSRR. W 1934 roku w PKiW w Leningradzie odbyła się defilada na cześć bohaterów-czeliuskinców. Podczas uroczystości demonstrowano jednocześnie osiągnięcia zakładów przemysłowych, fabryk i całej

¹¹ Szajgardanowa 2014, s. 7.

¹² Kucher 2012, s. 203.

gospodarki socjalistycznej Leningradu. W defiladzie brały udział dziesiątki tysięcy osób. Obrazy zmieniały się jeden po drugim. Pracownicy przemysłu lotniczego szli z modelami najnowszych samolotów. Pracownicy mennicy toczyli ogromne makiety monet. Setki różnobarwnych baloników kołysały się nad głowami pracowników przemysłu gumowego...¹³. Jeszcze większą, wręcz olbrzymią imprezę przypominającą karnawał zorganizowano w 1936 roku w CPKiW w Moskwie. Dość często festynom towarzyszyły wiece. Tylko w miesiącach letnich 1931 roku w CPKiW odbyły się 32 wiece, w których udział wzięło prawie milion mieszkańców Moskwy¹⁴. Udział w masowych festynach, świętach, inscenizacjach był prestiżowy, a sami uczestnicy traktowali go z największą powagą, o czym świadczą ich wspomnienia¹⁵. Nawet jeżeli festynom nie towarzyszyły olbrzymie defilady i wiece, to i tak miały one charakter tematyczny. Wszystko, co znajdowało się w przestrzeni parkowej: karuzele, płynąca z głośników głośnie muzyka, masowe zabawy, występy zespołów artystycznych, amatorskich, ludowych i innych, było dokładnie wyreżyserowane, zorganizowane i kontrolowane przez liczne grono etatowych pracowników parku. Scenariusze festynów zatwierdzano w miejskim Komitecie partyjnym.

Festyny lat 30. i 50. zasługują na szczególną uwagę, wtedy to PKiW w ZSRR przeżywały okres swojego największego rozkwitu. Architektonika parku określała, a wręcz narzucała właściwy sposób zachowania się, dyktowała, jak miał przebiegać odpoczynek. Przechadzka po głównej alei była prawie pochodem w masie odświętnie ubranych spacerowiczów, przechadzających się w rytm głośnie dźwięków radzieckich marszów i pieśni, wśród kolorowych klombów, rzeźb sportowców, ucieleśniających doskonałość fizyczną Rosjanina, portretów przywódców, którzy z rodzicielskim uśmiechem spoglądali na rozbawiony naród. Po trudach życia codziennego w ZSRR, o którym dużo piszą badacze, sam spacer po parku był już silnym przeżyciem. Forma parku demonstrowała bowiem piękno i optymistyczną perspektywę „komunistycznego jutra”.

W festynach okresu radzieckiego karnawalizacja prawie w całości została zastąpiona przez teatralizację. Terminem „teatralizacja” posługuje się m. in. Askold Konowicz, badacz radzieckich świąt i obrzędów. Teatralizacja w ZSRR traktowana była jako społeczno-pedagogiczne programowe oddziaływanie na masowego odbiorcę (szerokie audytorium) w realizacji konkretnego wydarzenia. Zakładano, iż organizatorzy powinni stworzyć święto zgodne z prawami dramaturgii oraz z uwzględnieniem zarówno przygotowanych materiałów, jak i rzeczywistego wydarzenia, działań uczestników. Metoda teatralizacji realizowana była z wykorzystaniem zasad dramaturgii¹⁶. Teatralizacja była środkiem nie tylko dramaturgicznej interpretacji materiałów, ale również – co radzieccy ideolodzy uważali za bardzo znaczące – osobliwej organizacji zachowania i działań

¹³ Konowicz 1990, s. 61.

¹⁴ *Masowye... 1961*, s. 17.

¹⁵ Atruszkewicz 1988; Glan 1988; Kucher 2012.

¹⁶ Konowicz 1990, s. 7.

ludności. Na festynach z pomocą teatralizacji starano się stworzyć szczególną atmosferę społeczną, wzmocnić oddziaływanie propagandy radzieckiej. W tym systemie politycznym festyny prawie całkowicie z rozrywki zmieniły się w jeden z wielu środków oddziaływania na świadomość mas, stały się formą komunistycznego wychowania.

W latach 60–80. i później zachowała się tradycja urządzania wspaniałych teatralizowanych świąt – festynów w PKiW w dni świąt państwowych, rzadziej – zawodowych. Ideologiczna funkcja festynów w PKiW była troskliwie chroniona i kontynuowana. Festyny również po chruszczowskiej odwilży jak były, tak i pozostały jedną z form obchodów świąt radzieckich i, jak wszystkie formy działalności masowo-politycznej, znajdowały się pod ścisłą kontrolą partii. Askold Konowicz pisze o nadmiernym przepychu w organizacji świąt:

[...] Brak oparcia o rzeczywiste potrzeby mas prowadzi do urządzania świąt formalno-pokazowych, które nie poruszają dusz ludzi, dyskredytują swoją nadmierną głośnością i pompatycznością samo pojęcie teatralizowanego święta. Takie święta przekształcają się w pięknie opracowane widowiska z biernie patrzącymi na nie widzami, a głównym zadaniem organizatorów staje się zapewnienie za wszelką cenę jakiegokolwiek publiczności¹⁷.

Jeżeli w latach 30. i 50. ludzie dość aktywnie uczestniczyli w masowych formach świętowania, to teraz uczestnicy festynów coraz częściej stawali się biernymi widzami. Z pomocą form artystycznych próbowano wzmocnić wpływ ideologiczny na publiczność. Co powstało nowego? W teatralizowanych festynach coraz częściej zwracano się do folkloru, ludowych świąt i obrzędów, tradycji kultury ludowej. I powoli charakter festynów zaczął zmieniać się w kierunku karnawalizacji. Do przestrzeni publicznej z okresu odwilży chruszczowskiej zaczęły powracać kalendarzowe święta ludowe. Organizatorzy takich świąt folklorystycznych usiłowali łączyć dziedzictwo kultury ludowej z radziecką ideologią, chcąc sprawić, by festyny stały się jeszcze bardziej atrakcyjne. W latach 70. i 80. w parkach ZSRR szczególnie hucznie i radośnie obchodzono „Święto pożegnania Zimy”. Od końca lat 70. Święto Zimy nabrało charakteru tradycyjnego festynu zorganizowanego w formie gry, zabawy, a przy okazji zapewniano ludziom inne rozrywki, atrakcje, teatralizowane przedstawienia ludowych obrzędów zimowych. Pomimo deklarowanego odrodzenia kultury ludowej w Ukrainie, Białorusi, Kazachstanie i innych republikach, a także w Rosji, w parkach kultury Święto Zimy obchodzono według jednego wzorca – festynów w okresie tradycyjnych zapustów rosyjskich. Ale – co ważne – uczestnicy festynów w parku brali udział w teatralizowanym przedstawieniu ludowego zimowego święta realizowanego wszak na podstawie opracowanego i zatwierdzonego przez władze partyjne scenariusza. Nie wykazywali żadnej inicjatywy, a korzystali z zapewnionych możliwości rozrywki. Wystąpienie z własną inicjatywą i przyjsście

¹⁷ Konowicz 1990, s. 156.

na święto w ubraniu karnawałowym, zorganizowanie zabawy, tańców itd. było rzeczą nie do pomyślenia. Wszystko było zorganizowane przez zespół parku. A publiczność jedynie wybierała. Trzeba tu przyznać, że ideologiczna treść z czasem prawie zniknęła z omawianego święta. Ogólna forma została jednak zachowana: to „państwo” opracowuje scenariusze, proponuje formy odpoczynku, troszcząc się o wolny czas ludzi, a ludzie z propozycji tych korzystają. Folklorystyczne święta miały być świadectwem troski partii i państwa o rozwój kultur ludów ZSRR, zachowanie tradycji ludowych.

W ZSRR karnawalizację¹⁸ starano się usunąć z kultury albo objąć ją kontrolą partyjno-państwową. Już od pierwszych lat władzy radzieckiej powstawały masowe pochody ludowe, manifestacje, festyny, które towarzyszyły państwowym świętom. Miały one cechy karnawalizacji, ale skrajnie zideologizowanej, organizowanej i kontrolowanej przez organy partyjne. Festyny, jak i inne formy obchodów świąt radzieckich, miały kształtować i utrwalać w zbiorowej świadomości ludu radzieckiego emocjonalną więź z promowanymi przez partię komunistycznymi wartościami.

Karnawalizacja jest stałym elementem kultury. W pracy doktorskiej Marii Zagibałowej „Fenomen karnawalizacji w kulturze współczesnej” podkreślono, iż fenomen karnawalizacji jest ważnym czynnikiem, pobudzającym procesy kulturalnej odnowy¹⁹. W związku z tym w pracy tej przytoczono argumenty wskazujące na potrzebę stałej obecności tego fenomenu w kulturze. Wraz z liberalizacją radzieckiej ideologii, związanej z nią kontroli partyjnej nad wszystkimi sferami życia obywateli, a w tym przypadku nad formami spędzania wolnego czasu, w festynach gwałtownie wzrosło znaczenie elementu karnawalizacji. W 1988 roku, gdy zakaz kolędowania został cofnięty (obowiązywał on 40 lat), we Lwowie odnotowano ogromną liczbę kolędników: w dniach 7–9 stycznia w parku kultury im. B. Chmielnickiego odbywało się coś niewiarogodnego. Zebrali się tu kolędnicy z całego miasta i przez trzy dni paradowali główną aleją parku w barwnym pochodzie. Nadto również aleje i place zostały opanowane przez grupy kolędników, a 9 stycznia najlepsze zespoły otrzymały nagrody²⁰. Lwowianie masowo, samodzielnie i spontanicznie manifestowali prawo do eksponowania własnej podmiotowości oraz do publicznego promowania własnych wartości. W karnawalizowanej formie teatru ulicznego, masowego obrzędu ludzie manifestowali w ten sposób swoją niezgodę na narzucaną im przez dziesięciolecia oficjalną kulturę radziecką. Szopki stały się nie tylko publiczną manifestacją *sacrum*, czyli tradycyjnych wartości. W przedstawieniach wyśmiewano i przedstawiano w groteskowej formie to, co jeszcze „wczoraj” budziło

¹⁸ Karnawalizacja – charakterystyczne dla kultury traktowanie życiowego i estetycznego materiału w duchu karnawału i karnawałowej kultury. Kategoria międzydyscyplinarna. Procesy karnawalizacji najbardziej są charakterystyczne dla przejściowych etapów w życiu społeczeństwa i kultury, ponieważ tylko przez karnawalizację możliwe jest wyjście poza granicę stałych form życia i sztuki, i w świetle wartości i ideałów kultury ludowej pojąć współczesność. Fedorow 2005, s.137–138.

¹⁹ Zagibałowa 2008, s. 20.

²⁰ Matyukhina 2000, s. 74.

szacunek i strach. Jak widać, właśnie w tym masowym działaniu społeczeństwo, z którego wartościami, wiarą, świątyniami, a nawet trybem życia nie liczyło się totalitarne państwo, pokazało i sobie, i innym swoją gotowość do budowania życia według własnych reguł, a nie według tych narzuconych mu odgórnie. A co więcej, w skarnawalizowanej formie eksponowano powrót do własnego dziedzictwa kulturowego. W tym świętowaniu, żywiolowym, nieskrępowanym, wolnym dobitnie ujawniło się karnawałowe postrzeganie świata, jak pisze Michał Bachtin, twórca koncepcji karnawalizacji²¹, „przemocna życiodajna moc przetwarzania, niezniszczalna witalność”²², w tym wypadku – kultury ludowej. Świętowanie cechowała właściwa karnawałowi różnystylowość i wielogłosość. Uczestników i widzów nie dzielił dystans. Obrzęd opierał się nie tyle na tradycji, która stopniowo zanikała w czasach radzieckich, ile na doświadczeniu i swobodnej fikcji. Święto miało wszystkie cechy demonstrowania wolności, dążenia wspólnoty do niej.

Karnawalizacja zawsze była właściwa masowym działaniom i festynom ludowym: od antycznych saturnaliów do ludowych festynów XIX–XX wieku. I właśnie na przykładzie festynów w radzieckich PKiW można zobaczyć, jak w ZSRR starano się opanować żywioł karnawalizacji i wykorzystać w służbie ideologii radzieckiej, albo wręcz wyprzeć ją z kultury. Moim zdaniem, podobnie jak i w innych przypadkach, i na tym polu ZSRR poniósł druzgocącą klęskę.

Bibliografia

- Atruszewicz A. 1988, *Dorożkami starogo parka*, Polymja, Minsk.
- Bachtin M. 1965, *Tworczestwo Fransua Rable i narodnaja kultura srednewekowia i Rennansu*, www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Baht/intro.php, 26.01.2018.
- Bolszaja...1969–1978, Bolszaja Sowetskaja Encyklopedia. 1969–1978*, „Sowetskaja Encyklopedia”, Moskwa, <https://ru.wikipedia.org/wiki>, 26.01.2018.
- Budina O., Szmelewa M. 1989, *Gorod i narodnyje tradicji russkich*, Nauka, Moskwa.
- Darmoriz O. 2010, *Mifologia*, LNU imeni Iwana Franka, Lwów.
- Erasow B. 1997, *Socjalnaja kulturologia*, Aspekt Press, Moskwa.
- Glan B. 1988, *Prazdnik wseгда s nami*, Sojuz teatr. dejatelej RSFSR, Moskwa.
- Gurewicz P. 1983, *Socjalnaja mifologia*, Mysl, Moskwa.
- Fedorow O. 2005, *Wwedenie w teoriju i istoriju kultury*, Wydawnictwo „Flinta”, Moskwa.
- Kara-Murza s. 2000, *Manipulacja soznaniem*, Ałgorytm, Moskwa.
- Konowicz A. 1990, *Teatralizowane prazdniki i obriady w SSSR*, Wysszaja szkoła, Moskwa.
- Książka... 1989, Książka o religiach*, Wydawnictwo RTW, Warszawa,
- Kucher K. 2012, *Park Gorkogo. Kultura dosuga w stalinskuju epochu. 1928–1941*, ROSSPEN, Moskwa.

²¹ Koncepcja karnawalizacji została omówiona w zespołowej pracy: Skubaczewska-Pniewska, Stoff 2011.

²² Bachtin 1965.

- Lichaczew D. 1991, *Poezja sadow. K semantike sadowo-parkowych stylej*, Nauka, Sankt-Peterburg.
- Matyukhina A. 2000, *W sowieckim Lwowie: życie codzienne miasta w latach 1944–1990*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Nekryłowa O. 1988, *Russkije narodnyje gorodskije prazdniki, uweselenija i zreliszczaja, koniec XVIII–nacz. XX w.*, Iskustwo, Leningrad.
- Osipow G. 2000, *Socjalnoje mifotworczestwo i socjalnaja praktika*, NORMA, Moskwa.
- Masowye... 1961, Masowye prazdniki i zreliszczaja. Sbornik*. Sost. Glan B., Iskustwo, Moskwa.
- Parki...1934, Parki kultury i otdycha*, Putewoditel, Moskwa.
- Parki... 2005, Parki mira*, Awanta, Moskwa.
- Pylajew M. 2007, *Staryj Peterburg*, Paritet, Moskwa.
- Randchawa M. 1981, Sady czerez wieka*, Izdatelstwo Znanie, Moskwa.
- Reutin M. 1996, *Narodnaja kultura Germanii: Pozdnee srednewekowie i Wozroźdenie*, Rosijskij gosudarstwenyj gumanitarnyj uniwersytet, Moskwa.
- Sady... 2004, Sady i parki Sankt-Peterburga XIX–nacz. XX w.*, Centrpoligraf, Sankt-Peterburg.
- Skubaczewska-Pniewska A., Stoff A. (red.) 2011, *Teoria karnawalizacji. Konteksty i interpretacje*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Sokolowa W. 1979, *Wesenne–letnie kalendarnyje obriady russkich, ukraińcew i belorussow. XIX–nacz. XX w.*, Izdatelstwo Nauka, Moskwa.
- Szybeko Z., Szybeko s. 1990, *Stranicy żyzni dorewolucyonnogo goroda*, Polymia, Minsk.
- Szajgardanowa N. 2014, *Park kultury i otdycha kak jawlenie kultury i woploszczenie sowetskogo ideologiczeskogo proekta*. Awtoreferat dysertacji kandydata filozofskich nauk, Ekaterinbyrg, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01005552767>, 26.01.2018.
- Wergunow A., Gorochow W. 1988, Russkie sady i parki*, Nauka, Moskwa.
- Werzilin N. 1964, Sady i parki mira*, Izdatelstwo „Detskaja literatura”, Leningrad.
- Zagibalowa M. 2008, *Fenomen karnawalizacji sowremennoj kultury*. Awtoreferat dysertacji kandydata filozofskich nauk, Tuła, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003169936>, 26.01.2018.
- Ziulen van G. 2002, *Wse sady mira*, OOO Izdatelstwo „Astrel”, Moskwa.

